

офіційного опонента Папакіна Георгія Володимировича на дисертацію Томозова Валерія В'ячеславовича «Греки-хіосці на Півдні України (кінеш XVIII ст.–1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти», подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дослідження В. В. Томозова, представлене на захист, є продуктом тривалої наукової праці. Автор досить довго йшов до того процесу, який відбувається сьогодні. Достатньо подивитися на перелік наукових конференцій, на яких було апробовано результати дисертаційного дослідження, їхню географію та хронологію: 2005–2018 роки; Україна, Греція, Румунія та ін. (с. 31–32 дисертації).

Отже, в нього було достатньо часу для здійснення наукового пошуку, осмислення відповідних джерел, творчих роздумів, засвоєння того методологічного доробку, що вже існує у світі, винайдення власних методик і методів. Усе це було спрямовано на розвиток спеціальної історичної науки під назвою просопографія. Вона є складовою комплексної джерелознавчої галузі знань, акумулює в своєму дослідницькому арсеналі здобутки багатьох інших джерелознавчих, на загал гуманітарних наук, але має власні дослідницькі методи. Саме розкриттю змісту цієї науки, її сучасному стану, зв'язкам з іншими сферами соціогуманітаристики відведено певне місце у вступі до дисертації. Зокрема, там зазначено, що «методи, інструментарій й концепти просопографії як спеціальної історичної дисципліни є основою нашої дисертаційної роботи» (с. 22). Вказано і те, що праця «виконана саме у межах просопографії як спеціальної історичної дисципліни» (с. 35). Більш того, надалі автор підкреслює, що задля досягнення мети свого дослідження він здійснив «уточнення та корегування традиційного понятійного апарату, розроблення спеціальної дослідницької стратегії» (с. 24). Як бачимо, саме проблеми розвитку згаданої науки (автор називає її спеціальною історичною

дисципліною) є вагомою складовою обґрунтування актуальності наукового дослідження, адже там фігурує таке: «спроможність просопографії висунути, обґрунтувати та застосувати конструктивні підходи для вирішення ряду актуальних проблем соціальної, економічної та політичної історії»; «значенням просопографічних досліджень для становлення та утвердження дисциплінарного статусу просопографії» (с. 25). Надалі у першому розділі праці В. Томозов подає широкий огляд уявлень про цю науку, дискусійних проблем, зокрема, про її статус, самої її методики (с. 117–125).

Внесок нашого здобувача в розвиток згаданої науки в Україні є незаперечним. Але так само не можна заперечувати його доробку у сфері кількох інших споріднених джерелознавчих наук, а саме – генеалогії, історичної демографії, персоналістики, біографістики тощо. Це вже не кажучи про джерелознавство як таке, адже будь-які просопографічні висновки мають вихідним пунктом виявлення необхідних історичних джерел, копіткі архівні розшуки.

За предмет свого дослідження В. Томозов обрав достатньо невелику, але значну за своїм місцем в історії Греції, Російській імперії, дунайських держав етносоціальну спільноту – греків, які походили з острова Хіос. Вони були представниками еліти своєї історичної батьківщини, а в Російській імперії посіли гідне місце серед вищої аристократії, фінансистів, землевласників Півдня сучасної України. Конкретно йдеться про роди Аверино, Караллі, Маврогордато, Маврокордато, Раллі, Родоканакі, Севастопуло, Скараманга. Всіх їх єднає, окрім місця походження, такі вагомі фактори, як високий соціальний статус, православне віросповідання, всталені родинні зв'язки, традиції, насамперед меценатства і благодійності, напрями політичної та соціальної діяльності, стійка національна самосвідомість, спільні стратегії адаптації у новому середовищі.

Здобувач дуже виважено й точно окреслив об'єкт і предмет свого дослідження. В якості першого він назвав етносоціальну групу греків-хіосців як унікальну спільноту, «відіграла важливу роль в економічному, соціальному та культурному розвитку Півдня України». Предметом свого наукового

зацікавлення він обрав «життєві стратегії греків-хіосців на українських теренах, зокрема у біографічних, родинних, родових і кланових вимірах у всій багатоманітності: родинні зв'язки та матримоніальна політика, особливості соціального становища та його динаміка, національна самоідентифікація, родинні традиції, культурні уподобання, громадська діяльність» (с. 26).

Так само обґрунтованими видаються хронологічні та територіальні межі дослідження, хоча щодо верхньої хронологічної межі є певні зауваження. Для України, мабуть, не варто наполягати саме на 1917 році. Безперечно, це дата початку соціальних катаклізмів, що змінили становище такої елітної групи. Але у нас, в Україні, цей процес не був таким різко окресленим однією датою, як на теренах Європейської частини Росії. Адже еміграція греків-хіосців як цілісної етнонаціональної групи все ж таки відбувалося впродовж кількох наступних років. На мій погляд, коректніше було б вказати «початок ХХ ст.».

Структура дисертаційного дослідження є виваженою, чіткою, складається з вступу, переліку умовних скорочень, трьох розділів і 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, і додатків. Ці додатки містять дотичну й дуже важливу інформацію: генеалогічні таблиці згаданих у праці родів, родові герби представників хіоської аристократії, котрі осіли на північноукраїнських землях.

На початку роботи традиційно окреслено історіографію, джерельну базу, методологію дослідження. Причому автор свідомо обрав широкий підхід до праць попередників. Аналізу піддано не лише спеціальні праці про життя і діяльність греків-хіосців (хоча їх існує вже певна кількість), а широке тло загальної історіографії. Йдеться про висвітлення історіографії просопографії, внесок у неї українських, російських, європейських дослідників. Причому щодо радянської доби зроблено цікаве спостереження: «Просопографічні студії фактично здійснювалися і за радянських часів, хоча саме так і не називалися» (с. 33). Засновниками просопографічних студій в українській науці справедливо названі М. Максимович, В. Антонович, О. Лазаревський, В. Модзалевський та ін. Також відзначено, що опрацьовувалася існуюча література «з економічної історії Півдня України, зокрема міжнародної торгівлі та банківської справи,

етнічної та соціальної структури населення цього регіону, його культурного розвитку та суспільного життя; у таких розвідках матеріал про греків-хіосців чітко підпорядкований науковій меті та дуже різниться за інформативністю – від кількох цінних фактів до окремих згадок» (с. 35). Оскільки з'ясування конкретних обставин життя та діяльності згаданої етносоціальної групи було дуже важливим для дослідження, третім складовим елементом загальної історіографічної бази послужили праці з генеалогії, родової та родинної історії греків-хіосців. Підкреслимо, що саме цей фрагмент історіографічного огляду є великим за обсягом, детально розписаним, критично окресленим. У ньому згадано праці багатьох дослідників Греції, України, Росії. Проте не менше уваги приділено вже існуючим дослідженням економічної діяльності греків-хіосців, що проявлялася в організації міжнародної торгівлі, заснуванні банків, господарському освоєнню земель Південної України. Піднято також історіографічний пласт, що містить відомості про перебування й активність греків у північному Причорномор'ї. Такий багатосторонній підхід значно підвищує науковий рівень самої праці пошукувача. Разом з тим очевидним є висновок, зафіксований на с. 137: «комплексного просопографічного дослідження цієї кривноспорідненої етносоціальної спільноти досі не існує».

У підрозділі, де йдеться про джерельну базу дослідження, В. Томозов слушно підкреслив як важливість її для здійснення просопографічного дослідження, так і проблеми, що виникають при її опрацюванні. Він зазначає: «Під час здійснення просопографічної розвідки необхідно насамперед визначити джерельну базу, потрібну для опрацювання. Саме успішне розв'язання цієї початкової проблеми дослідження забезпечує позитивний результат у цілому. Між тим просопографічні джерела є надзвичайно різноманітними й охоплюють практично всі свідчення, що містять інформацію про людину. Сьогодні не існує усталеної класифікації просопографічних джерел, оскільки теоретичні розробки у цієї галузі історичної науки є поодинокими» (с. 82). Автор аргументовано критикує класифікацію джерел просопографічних досліджень, здійснену фахівцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України д.і.н. Н.

Миронець та к.і.н. І. Старовойтенко. Але з цього приводу маю зазначити, що такого роду недоліки притаманні на загал будь-якій класифікаційній схемі у джерелознавстві. Практично неможливо виділити однозначні критерії для подібних схем і на сто відсотків їх дотримати. Це вже особливість самих джерел, які ніколи не бажають укладатися у прокрустове ложе класифікаторів. Отже, недоліки у подібних схемах можна знайти завжди.

Це стосується і запропонованого автором «класичного для джерелознавства поділу просопографічних джерел» на вербальні, речові, візуальні та писемні. Адже вербальні («родинні перекази й легенди; спогади членів родини, друзів, колег та ін.») після їхньої фіксації на папері перетворюються на писемні; візуальні (насамперед фотографії) мають містити написи; надгробні пам'ятники складають окрему групу, що суміщає ознаки речових і писемних джерел тощо. Традиційний поділ писемних джерел на ті, що мають офіційне походження, та неофіційні (приватні, его-джерела) також часом залишає невизначеними певні моменти. Наприклад, куди віднести духовні заповіді, як-от згаданий автором заповіт Федора Родоканакі, щодо якого сказано: «...є надзвичайно інформативним та віддзеркалює ментальність цієї непересічної особистості» (с. 88). Певні сумніви викликає здійснений автором на с. 86 поділ писемних джерел офіційного походження, зокрема, назва першої групи («акти громадянського стану»). За часів, коли відповідна реєстрація народжень, шлюбів та смертей зосереджувалася виключно в церковних установах, як про це у дисертації докладно йдеться далі, така назва є певною модернізацією. До того ж тут не згадані сповідальні розписи церков, які виступають цінним джерелом для особистісної й географічної прив'язки конкретних осіб, а також свідчать про дотримання людиною церковних канонів. Про них автор докладно пише на с. 96, називаючи «безцінним джерелом для генеалогічних, просопографічних та демографічних досліджень».

Так само не згадав автор у запропонованій схемі описово-статистичні джерела. Проте на с. 110–112 докладно говорить про матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., ревізькі казки XVIII – першої половини XIX ст., що обраховували податне населення імперії.

Доконаним і сумним фактором є суттєві втрати джерельної бази просопографічних досліджень діяльності греків-хіосців, що сталися внаслідок революції, еміграції значної їх частини. Наявний усього один невеликий родинний фонд Родоконакі-Юр'євичів, що зберігається у Державному архіві Одеської області. Це значно звужує наявну джерельну базу дослідження, вимагає надзвичайних зусиль для виявлення розпорошених по архівосховищах різних держав документів.

На загал пошукувач продемонстрував у першому розділі своєї праці надзвичайну обізнаність в існуючій історіографічній та джерельній базі дослідження, вміння орієнтуватися в наявних довідкових виданнях, володіння загальним матеріалом тощо. Іноді це призводить до дуже докладного оповідання про якусь категорію джерел, наприклад, про систему документального оформлення дворянства Російської імперії (с. 101–109), хоча до спадкового дворянства було віднесено всього три родини греків-хіосців, окрім представників князівського роду Маврокордато.

Водночас висновок Валерія В'ячеславовича звучить дуже переконливо: «під час здійснення просопографічного дослідження необхідно залучати як найширше коло джерел – про походження особи, її соціальний статус, освіту, кар'єру, інтелектуальні зацікавлення, громадську діяльність, політичні погляди» (с. 116).

У підрозділі про методологію дослідження автор подав свої визначення таких засадничих термінів, як «колективний портрет», «просопографічна група», «етносоціальна спільнота» (с. 123–125). Це виглядає достатньо переконливим і, безперечно, має бути враховано як суттєвий доробок пошукувача. Докладно описані ним методи генеалогічного дослідження (складання генеалогічного досьє та генеалогічної картки), створення бази даних, придатних для обробки ІТ-технологіями тощо (с. 127–134).

Основний текст дисертації (розділи 2–3) присвячено просопографічним портретам різних родів греків-хіосців, починаючи з найбільш аристократичного – князівського роду Маврокордато. Докладно виписано біографії його представників до прибуття на терени Російської імперії, на служби російському

престолу тощо. Автор підкреслює, зокрема: «...необхідно зазначити неймовірну здатність роду Маврокордато як кривноспорідненої спільноти до виживання за будь-яких умов. Для цього представники роду застосовували весь арсенал наявних можливостей – політичну гнучкість, релігійну терпимість, космополітизм, шлюбну політику, соціальну активність. Більшість із них, опинившись волею долі у Російській імперії, не збиралися залишатися тут назавжди, але максимально використовували політичну ситуацію у власних інтересах» (с. 161). Варто зауважити, що поруч з родом Маврокордато фігурують інші грецькі аристократичні роди: Іпсіланті, Кантакузени, Катаказі, Мурузі, Негрі та ін. Усі вони, як правило, присвятили себе військовій або адміністративній кар'єрі, переважно досягли високих чинів.

Надалі у розділі 3 відтворено аналогічні портрети представників фінансової аристократії – родів Маврогордато, Раллі, Родоканакі, Севастопуло, Скараманга, які не мали таких титулів, не правили дунайськими князівствами Молдова та Валахія, але також були впливовими представниками цієї етносоціальної групи греків-хіосців. За висновком В. Томозова, «вони у другій половині XIX ст. створили потужний клан», який мав величезний вплив на економічний розвиток Півдня України. Вони керували міжнародною торгівлею, що йшла через Одеський порт, згодом стали засновниками банків, торгових домів, будівельного бізнесу, власниками будинків, земельних ділянок тощо. Вони вславилися також як меценати і благодійники. Зокрема, таким благодійником, який присвятив все життя піклуванню про ув'язнених, сиріт, школярів, членом багатьох благодійних товариств був Матвій Федорович Маврогордато (1848–1935). Петро Амвросієвич Маврогордато був меценатом і колекціонером, членом Імператорського одеського товариства історії та старожитностей, археологом-аматором, філателістом – засновником Співки філателістів України (Берлін, 1920). Наведено також багато фактів особистого, ділового, культурного життя, біограми представників інших згаданих родів. Унаслідок такого подання матеріалу створюється панорамне полотно історичних подій на Півдні України та суміжних землях наприкінці XVIII – на початку XX ст.

На підставі детального аналізу величезного масиву джерел було зроблено висновки, які повністю відповідають поставленим науковим завданням (С. 379–452). Серед них особливу увагу привертають висновки щодо сучасного стану просопографії в українській історичній науці, необхідності залучення найширшого кола джерел для успішної реалізації просопографічних студій. Варто підкреслити аргументованість і такого висновку: «Методи та стратегія просопографічного дослідження, використані у дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: ідентифікувати певних осіб, встановити складну систему споріднення між ними, реконструювати їхні біографії, з'ясувати основні напрями їхньої діяльності, а також порівняти отриману інформацію з метою висвітлення спільного (типового) та індивідуального у життєвих історіях кожного» (с. 380).

Окрасою дисертаційного дослідження В. Томозова є додатки, в яких представлені ґрунтовні генеалогічні таблиці родів Аверино, Караллі, Маврогордато, Маврокордато, Раллі, Родоканакі, Севастопуло, Скараманга, і кількох споріднених з ними: Балтаджи, Катаказі, Скіна (Схіна) (с. 453–468). Також родові герби хінської аристократії, причому не тільки тих, про які йдеться у дисертації (с. 469–474).

Позитивно оцінюючи роботу, слід також висловити деякі зауваження, окрім тих, про які вже йшлося вище.

Вже наведено приклади, коли автор, опрацювавши власну класифікаційну схему просопографічних джерел, у подальшому значно розширює її тими видами джерел, що їх не внесено до схеми. Але маємо відзначити, що пошукувач активно використовував такий вид джерел, як нотаріальні записи. Зокрема, у списку використаних фондів Державного архіву Одеської області вказано ф. 35 «Старший нотаріус Одеського окружного суду» та назви п'яти вивчених справ. Проте здається, що масив нотаріальної документації, якою фіксувалися практично всі ділові акції, а не лише купівля-продаж нерухомості, заслуговує на більшу увагу з точки зору просопографії.

В. Томозов ретельно опрацював фонди Державного архіву Одеської області, що є закономірним – більшість представників хінської торгової

аристократії мешкала у цьому місті, мала тут власність, проводила свої бізнесові операції через Одеський порт. Проте варто було б дослідити фонди ще одного архіву – Держархіву Миколаївської області. Це місто не було таким значним торговим центром, як Одеса, але з ним була пов'язана життя і діяльність насамперед представників князівського роду Маврокордато. Пошукувач висловлює припущення, що Софія Дмитрівна Маврокордато та її молодша сестра Зоя Дмитрівна народилися у Миколаєві відповідно у 1880 та 1884 роках, і що їх охрестили у грецькій церкві св. Миколая згаданого міста (с. 182). У Держархіві Миколаївської області у фонді 484 «Колекція метричних книг установ релігійних культів, що існували на території Миколаївської області», оп. 1, спр. 1187, 1189 зберігаються метричні книги, що велися у згаданій церкві у ці роки. Очевидно, варто було б пошукати там записи про їхнє хрещення.

Те ж стосується і нотаріальних фондів згаданого архіву. Так, лише в одному фонді 378 «Миколаївський нотаріальний архів Одеської контрольної палати» неодноразово згадані прізвища Маврогордато (справи 3, 4, 5, 6, 7, 12), Севастопуло (спр. 8). Отже, залучення джерел, що зберігаються у Держархіві Миколаївської області, значно посилює всю роботу.

Трапляються прикрі випадки друкарських помилок, недосконалого верстання тексту дисертації.

Разом з тим висловлені зауваження не впливають на позитивну оцінку роботи в цілому. Дисертація Валерія В'ячеславовича Томозова є вагомим внеском у розвиток спеціальної історичної науки – просопографії, формування її понятійного апарату, методики, методології, а також і конкретного дослідження впливової кривноспорідненої етносоціальної спільноти – греків-хіосців, які діяли на Півдні України. Основні положення дисертаційного дослідження, висновки та рекомендації, сформульовані автором, містять суттєву наукову новизну, достатньою мірою обґрунтовані й науково достовірні.

Докторська дисертація Валерія В'ячеславовича Томозова ««Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст.–1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти», подана на здобуття наукового ступеня доктора

історичних наук відповідає існуючим вимогам МОН України та Кабінету Міністрів України, а її автор безумовно заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

доктор історичних наук, с.н.с.,
директор Інституту української археології
і джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України

Г. В. Папакін

Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України	
№ документа	Г.В. Папакін
Засвідчую:	Ф.В. Бурін
Всього сторінок	

